

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Қарақалпақ филологиясы факультети

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

«Қарақалпақ тили тарийхы» пәнинен

КУРС ЖУМЫСЫ

ТЕМА: Бердақ шығармаларының морфологиясы

Орынлаган:

Қәдиримбетова Ҳ.

Қабыллаган:

ф.и.к. Абдиев А.

Нөкис 2013

Ж О Б А С Ы

Кирисиў

Бердақтың шығармалары ҳәм оның изертлениўи

Тийкарғы бөлим

I БАП. Атаўыш сөзлердиң қолланылыўы

- 1) Атлық
- 2) Келбетлик
- 3) Санлық
- 4) Алмасық
- 5) Рәўиш

II. БАП. Фейил сөзлердиң қолланылыўы

- 1) Фейилдиң бетлик формасы
- 2) Фейилдиң бетлик емес формасы

III. БАП. Көмекши сөзлердиң қолланылыўы

- 1) Тиркеўиш, дәнекер, жанапай сөзлер
- 2) Модал, таңлақ ҳәм еликлеўиш сөзлер

III. Жуўмақ

Пайдаланылған әдебиятлар

Кирисиў

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизликке ерискеннен кейин басқа тараўлар менен бир қатарда билимлендириў тараўына итибар берип? жаңа заман талабына сай үлкен ислер баслап жиберди. Бүгинги күнде тил билиминиң ең әҳмийетли ўазыйпаларының бири - миллий әдебий тилдиң қәлиплесиў ҳәм раўажланыў басқышларын елде тереңирек изертлеў болып есапланады. Түркий тиллес халықларының әдебий тиллериниң раўажланыў тарыйхын үйрениўде халықтың мәдений турмысында белгили орын ийелейтуғын шайыр ҳәм жазыўшыларымыздың шығармаларының тилин лингвистикалық аспектте изертлеў үлкен әҳмийетке ийе. Себеби әдебий халықлық тилдиң көркем сөз шебери тәрәпинен қайта исленген түри. Соның ушында қарақалпақ әдебий тилиниң қәлиплесиўинде ҳәм раўажланыўында көркем сөз шеберлериниң шығармаларының, әсиресе XIX әсирдеги қарақалпақ классик шайырларының дәрәтпелериниң тилин изертлеў илимпазларымыздың ҳәзирги күндеги мақсетлериниң бири болып есапланады.

Бердақ шығармалары ең дәслеп Санкт-Петербург университетиниң студенти, профессор П.М.Мелиоранскийдиң шәкирти И.А.Беляев трәпинен Қоңыраттағы Көкарал деген жерде Бабажан Юсуп улы деген адамнан жазып алынған. Бул нуска 256 қатар қосықтан ибарат болып «Қарқалпақ халқының тарийх етип шығарған ҳикаяты» деп аталған ҳәм 1917-жылы Ашхабадта басылып шыққан¹. Хәзирги ўақытта Россия Илимлер Академиясының Санкт-Петербург бөлиминиң архивинде 108-фондта сақланады. 1930-жыллардан кейин мәдений мийрасларды жыйнаў мәселеси қолға алынып, шайырдың қосықларын халық арасынан жазып алыў қызғын қолға алынды.

1941-жылы Бердақ шайырдың толық шығармалар жыйнағы биринши рет Қарқалпақстан тил ҳәм әдебияты илим изертлеў институты тәрәпинен таярланып басылып шықты. Бердақ қарақалпақ әдебиятының классиги деген

¹ Протоколы заседаний и сообщении членов закаспийского кружка любителей археологии и истории востока. Вып. IV-Ашхабад

темадағы алғы сөзи Артық Шамуратов хәм Асан Бегимовлар тәрәпинен жазылған. Китапта шайырдың «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Ерназар бий», «Ақмақ патша» поэмалары хәм көп санлы лирикалық косықлары берилген. Буннан соң Бердақтың қосықлар топламлары 1950, 1956, 1977, 1987 жыллары өз алдына кітап болып басылып шықты.

Бердақтың қосықлары русс, өзбек, қазақ, грузин, қырғыз т.б. тиллерге аударылып баспадан шықты.

Бердақ Ғарғабай улының дәрәтпелерин бир қанша әдебиятшы илимпазларымыз изертледі. 1943-жылы әдебиятшы илимпаз И.Сағитовтың «Бердақ-уллы патриот шайыр» деген атамадағы дәслепки изертлеуі пайда болды. Буннан кейинги дәуірлерде илимпазлардың кандидатлық хәм докторлық диссертациялары Бердақ дәрәтпелерин изертлеуге арналып, оның 1958-жылы «Бердақтың творчествасы» деген атамадағы әдебий критикалық очерки, 1974-жылы «Сахра бүбили» деген атамадағы монографиялары пайда болды¹.

1943-жылы С.Бассиннің «Бердақ шайыр-великий поэт, патриот» деген атамадағы брошюрасы жәрияланды².

Ал қарақалпақ тил билими көз қарасынан Бердақ дәрәтпелериниң изертлениу жағдайларына келетуғын болсақ, оның шығармалары бир қанша тилши илимпазлар тәрәпинен хәр түрли бағдарда изертленди.

Қарақалпақ тили тарийхы хәм диалектлерин изертлеуге арналған илимий мийнетлерде классик шайырлар, соның ишинде Бердақ шығармаларының тиллик өзгешеликлерин сөз ететуғын бөлимлер, мақалалар хәм монографиялар жазылған. Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақ тил тарийхы секторының хызметкери Д.Сайтов 1971-жылы Алма-ата қаласында «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили» деген диссертациясын жақлады хәм сөзлигин жәриялады¹. Бул кандидатлық диссертация классик шайырларымыз Жийен

¹ Сағитов И. Бердақтың творчествасы-Нокис, ККМБ 1958, 104-114-бет, Сахра булбили-Нокис, ККМБ 1974 104-114-бет

² Бассин С. Бердақ шайыр-великий аәт-Нукус, ККГиз 1943, 52стр

¹ Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының созлиги. Н.КК.1970ж-80-бет. XVIII-XIX әсирлердеги Карақалпақ шайырлары шығармаларының тили- Нокис КК 1989, 80бет

жыраў, Әжинияз, Күнхожа хәм Бердақ шығармаларының тиллик өзгешеликлерин изерлеўге тасланған дәслепки қәдем болыўы менен баҳалы.

Қарақалпақ тил билимининң ҳәзирги басқышы көз қарасынан бул шайырлардың хәр бирининң дәрәтпелерининң тиллик өзгешеликлерин монографиялық бағдарда терең үйрениў, олардың қарақалпақ миллий жазба әдебий тилининң пайда болыўындағы хызметин анықлаўда үлкен әҳмийетке ийе. Әсиресе, қарақалпақ әдебий тилининң тийкарын салыўшы Бердақ дәрәтпелерининң тилин терең хәм хәр тәрәплеме үйрениў тил билимимиздинң баслы бағдарының бири болыўы тийис.

Д.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Д.Сайтовлардың авторлығында 1995-жылы ҒҚарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тилиҒ деген атамадағы мийнети баспадан шығып, бул мийнетте Жийен жыраўдан баслап Аяпберген шайырға шекемги аралықтағы шайырлардың шығармалары тилине талқы жасалған³. Бердақ шығармаларын лингвистикалық бағдарда толық хәм хәр тәрәплеме изертлеген илимпаз Ш.Әбдиназимов болып табылады. Ол ҒБердақ шығармаларының тилиҒ деген темада докторлық диссертациясын табыслы қорғады. Илимпаздың бул жумысында уллы шайырымыздың шығармаларының тили бир қанша толық изертленилди. Жумысты илимпаз онда жумсалған даўыссыз, даўыссыз сеслерди хәзирги тилимизге салыстырып, олардың позициялық хәм комбинаторлық қолланылыў өзгешеликлерин анықлап, граматикалық қурылысын хәм сөз жасаў усылларын үйренип, сөзлик қурамда жумсалған сөзлердинң мәнилерин анықлап, дизимге алып үйренеди. Екиншиден, шайыр шығармалары тилин әдебий тилдинң аўызеки поэтикалық түри менен қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тили хәм Орта Азиялық түркий әдебий тилининң қарым қатнасы аспектинен алып изертлейди. Үшиншиден, шайырдың шығармалары тилининң семантика стильлик өзгешеликлерин, тилдинң көркемлеў қуралларын қандай шеберлик пенен пайдаланыў жағдайларын, тилимизде бурыннан қолланып киятырған сөзлерди жеке

³ Карақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Насыров Д, Доспанов О, Бекбергенов.А, Сайтов Д.О Доспановтын редакторлығында. –Ноқис. Билим , 1995.-172 б

дөретиўшилик лабораториясында семантикалық байытыўы аспектинен изертлеп жеке стильлик өзгешеликлерин анықлайды.

Демек, жуўмақтастырып айтқанда, Бердақ XIX әсирдеги уллы көркем сөз шебери, классикалық поэзиямыздың бийик шыңы. Сонлықтан шайырдың хәр бир шығармасын өз-алдына изертлеў жумысы қылып алыўға болады. Биз бул курс жумысымызда Бердақ шығармалары тилинің морфологиялық курамын үйренемиз.

II Бап. Шайыр дөретпелериниң морфемалық қурамы.

Бердақтың шығармаларында жумсалған сөзлердиң морфологиялық қурылысын, сөз шақапларына бөлип үйрениўде оның мерасларындағы мысаллар тийкарында қарап өтемиз. Шайырдың дөретпелеринде морфемалық қурамы бойынша сөз шақапларының төмендегилери қолланылған: атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил, рәўиш, көмекши сөзлерден тиркеўиш, дәнекер жанапайлар.

Хәммемизге белгили жоқарыдағы сөз шақапларының ишинде атлық, келбетлик, санлық, алмасық фейил, рәўиш сөз шақаплары мәнили сөзлер болып олар гәп ағзалары хызметинде қолланыла алады. Бул сөз шақаплары өнимли қолланылып, оларға тән болған грамматикалық өзгешеликлердиң дерлик көпшилиги шайырдың шығармаларында пайдаланылған. Ал көмекши сөзлер болса хәр қыйлы грамматикалық мәнилер бериў ушын көркем шығармаларында қолланылғанын көремиз. Биз жумыс барысында шайыр дөретпелериндеги сөз шақапларын төмендеги топарларға ажыратып қараймыз.

АТЛЫҚ.

Бердақтың шығармасында жумсалған атлық сөзлер хәзирги қарақалпақ тилиндеги төрт грамматикалық категориялар сан, тартым, сеплик, бетлик категорияларына ийе. Бул грамматикалық категориялардың хәр бириниң тийисли аффикслери болып, олардың түбир атлықларға жалғанғанында белгили бир нызамлылыққа бойсынып дәслепп көплик, тартым кейнинен сеплик аффикслери жалғанады.

Сан категориясы. Шайыр дөретпелериниң тилинде хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы бирлик санды аңлатыўшы арнаўлы морфологиялық көрсеткиши жоқ. Көплик сан өзиниң арнаўлы граматикалық формаларына яғный аффикслерине ийе. Көплик мәни атлық сөзлерде тийкарынан -лар -ләр аффикслери арқалы аңлатылған. Мысалы: Шүкир етиңләр, етмәң арман 23), Кечтиләр шахы жәм-жәмий (17), Алурлар сени кәм-кәми (32) -ләр

аффикс келбетлик фейилге жалғанып келбетлик фейилди субстантивлестирген: Аталық бий өткәнләри («Хорезм» поэмасы 20).

Бердақ шығармалары тилинде атлықтың көплек категориясының қолланыў өзгешелиги изертлеўлерде айтылады. Классиклердің шығармаларында – лар\лер аффикс хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги сыяқлы сөз түбирине жалғанып көплек мәни аңлатады. Ае\ен аффикс сөзлерде көплек мәнисти аңлатып қолланылған. Бул аффикс қарақалпақ әдебий тилинің түпкиликли сөзлери менен емес, ал көбинесе басқа тилден кирген сөзлер менен де келеди^к. Илимпазлардың пикирин қоллап-қуўатлаймыз себеби Бердақ шығармаларында көплек мәнисинде «яран» сөзы басқа тилден өзлестирилген сөз болып «яр-ан» түбири жеке турып та қолланылады. Мысалы; Ярыў-яран хәмдәм ғулпат.

Проффесор Ш.Абдиназимовтың мийнетинде^н: «көплек мәнини аңлатыўшы лар\лер аффиксиниң тилинде жазба естеликлердің тилинде де жумсалғанин хәм Бердақ дәретпелеринде да көплек мәнини аңлатыўда лар\лер аффикс менен бирге сийрек жумсалатуғын ат\т, ан\ен, лық\лик, лақ\лек, з аффикслери аз санда ушрасады- деп көрсетеди. Мысалы:

Бул сөзлердің жоқдур шеги,

Қолдаўлидур ата теги.

Мениң өзим кийик болсам,

Хәммелерден бийик болсам

Бердақ шығармаларында хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндегидей, гәпте байанлаўышлық хызметинде келген сөзлер бетлик аффикслерин қабил етип қолланылады⁹. –деп улыўмаластырып айтып өткен болса, арнаўлы изертеўде; атлық сөзлердің бетлениўи бирлик сан бириншы бете манн\мен, бан \бен пан\рен, екинши бетте саң\сең, көплек санда биринши сан мыз\миз, быз\биз, пыз\пиз, екиши бетте сыз\сиз, екиши бетте бирлик көплек санда грамматикалық көрсеткиш жоқ, нолик формада қолланылады¹ деп көрсетеди. Мысалы;

¹ Сайтов Д. XVIII-XIX 1сирлердеги қарқалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис Қарақалпақстан, qoio. er-бет.

Жалғызбан деп жалтаңлама,
Көппенғой деп талтаңлама.

Атықтың тартым категориясы. Тартым категориясы бир заттың биреўге тийисли екенин билдиреди. Д,Сайтов “Тартым аффикслериниң шығармаларында қолланлыўы ҳазирги әдебий тилдиң нормасы менен сәйкес келеди. Мысалы:

Алтақлама, талтақлама,
Биреў урды деп жылама,
Аш боламан деп ойлама,
Жигерли бол жастан балам.

III. Абдиназимов усыларға қосымша Бердақ шығармалары тилинде биринши бет бирлик сан м, ым\им, ум\үм аффикслери арқалы билдирип, заттың биринши бетке тийисли екенлигин аңлатады, бул аффикстиң ум\үм сыңары ҳазирги әдебий аңлатады, булл аффикстиң ум\үм сыңары ҳазирги әдебий тилимизде жумсалмайды. Мысалы;

Қудайым, бергейсең узақ жыл өмир,
Өмир шад болмаса, боларлар көмир,
Сөзлерим, мәрўертдур еситкил хәрбир,
Жаздым сөзди мудам халық ушын.

Атлық сеплик категориясы. Бердақ шығармаларының тилин изертлеген барлық изертлеўлерде айтылыўынша ҳазирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы алты сеплик қолланған; атаў, ийелик, барыс, табыс, шығыс, орын. Соның менен бирге шайыр шығармаларында ески туркий тилинде жумсалған қурал хәм шериклик сеплигиниң айрым формалары сақланғанын айтып өткен.

Атаў сеплиги шайыр дәретпелери тилинде атаў сеплиги субекттиң нол формасын билдирип, морфологиялық көрсеткышлер болмаўы менен сыпатланады.

Ийелик сеплиги; шайырдың дөретпелери тилинде ийелик сеплиги еки турде ашық хәм жасырын формада қолланады.

Ашық яғний сеплик жалғаулары сеплениўшы сөзге ашық жалғанған турде хәм жасырын яғний сеплик аффикслеры қосық қатарларында буўин теңлигин сақлаў хәм айрым стиллик мақсетлерге байланыслы сақланып қалған туринде де ушрасады.

Хәмме саған қарар екен,
Елдиң мутажи бар екен.
Қуда билан разы айтышып,
Хәқ дийдарын бар екен.

Барыс сеплиги шайыр дөретпелери тилинде барыс сеплиги қа\ке,кә\ғә\ге,ға\ на\а\ә\ аффикслери менен жасалып, гәптеги ис-хәрекетің бағдарланған обектин, онын, соңғы, пунктін билдирып келеди. Мысалы;

Ер жигитке намыс пенен ар керек,
Хәқ кеўил, қәлем қас, сәўир ар керек.

Табыс сеплиги шайыр шығармаларында әдебий тилде ушрасатуғын табыс сеплигиниң ды\ди\ты\ти\ны\ни аффикслери толығы менен ушрасады. Мысалы;

Қыснақтан аман саў *бизни* өткерің,
Жүрген соқмақынан *изини* көргил.

Орын сеплиги шайыр қосықлары тилинде орын сеплигиниң да\де\дә, та\те\тә аффикслери қолланып мәниси бойынша ис- хәрекетің кеңисликтеги ўақтың, орнын,мәканин билдиреди.

Шаққан аяқ басып хызмет етпесең,
Күнлер көриў қыйын болды *заманда*.

Шығыс сеплиги хәзирги тилимизде жумсалатуғын дан\ден,тан\тен,нан\нен аффикслери хәм хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын дән\тән,дын\дин,тын\тин формалары ушырасады. Мысалы;

Киндиктен қан тамып туўған жар,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ.

Тартым категориясы. Хәммемизге белгили, тартым категориясы заттың белгили бир бетине тийисли екенлигин аңлатып келеди. Көрсетилген шайыр мийнетлеринде 1-бет бирлик сан -м/, -ым// -им//- ум аффикслери жумсалып биринши бетке тийисли екенин, -имиз аффикси жумсалып бир нәрсениң көп адамға тийисли екенлигин, 2-бет бирлик сандағы -ың// -иң аффикси заттың екинши бетке тийисли екенин, 3-бетте тартымланған атлық сөзлер бирлик хәм көплик санда бирдей формаларды: -ы// -и, егер сөз даўыслыға тамамланса -сы // -си аффикслери арқалы билдирилип келген:

Генже қозум Төрәмыраджан, шийрин *жаным* саңа қурбан.

Мәзхәбимиз аъзам имам билдиреди.

Рызқыңны ҳақдын излә.

Тиләкиңни бергәй жаббар.

Орунбор дегән қаласы

Жайық болды чек арасы.

Жүмлә әйләдур баласы.

Солай етип, биз шайырдың қосықларында атлыққа тән болған категориялардың дерлик хәммеси хәзирги күндеги атлықтың сөз өзгертиўши аффикслери сыяқлы жалғанып қолланғанлығын көремиз.

КЕЛБЕТЛИК

Бердақтың дәретпелеринде жумсалған келбетлик сөзлер түркий тиллериндеги хәм хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы мәнилері, грамматикалық өзгешеликлерине қарай сапалық хәм қатнасықлық келбетликлер болып бөлинеди.

Келбетликтің қандай сөз шақабы екенлигине тоқтайтуғын болсақ, предметтің хәр қыйлы белгисин билдирип, сөз өзгертиўши аффикслер менен өзгермейтуғын сөз шақабы келбетлик делинеди. Келбетлик өзинің семантикалық, морфологиялық өзгешеликлерине ийе. Келбетлик гәпте анықлаўышлық сөз дизбеклеринің қурамында атрибутивлик мәниде келеди⁹.

Сапалық келбетликлер. Сапалық келбетликлер хеш қандай қосымталардың жәрдемисіз жеке лексикалық мәнісі арқалы предметтің өзине тән хәр қыйлы сапалық белгилерін билдиреди. Сапалық келбетликлер шайыр қосықтарында хәзирги қарақалпақ тилиндеги киби заттың түрін, көлемін, реңін, мөлшерін хәм сапасын аңлатып келеди. Мысалы;

Бәләнд тағлар суўсыз чөлләр,

Анда бардур узақ йоллар.

Қызыл күмбәз Мәшхәд барды,

Игри ердим тилим йалфақ.

Бул дуния дуния болғалы,

Патша *адил* болған емес,

Қатнаслық келбетликлер. Қатнаслық келбетликлер предмет белгисін тиккелей аңлатпастан, оның басқа предметке болған қатнасы арқалы билдириледі. Қатнаслық келбетликлери өзи жасалған сөздің тийкары менен семантикалық байланыста болады. Олар хәр қыйлы сөз жасаўшы қосымталар жәрдеми менен жасалып, өзи қатнаслы предмет ямаса түсиниктің белгисін билдиреди.

Қатнаслық келбетликлер шайыр қосықтарында бир қанша өнимли жумсалған:

Болды мақсуд *күңилдәги*,

Әдалатлы қутлуғ заман.

Мийнетсиз дуния излеме.

Келбетликтің дәрежелери. Келбетлик заттың белгилерін бир-бири менен салыстырып, оның артық ямаса кемлик белгилерін билдирип келетуғвн дәреже көрсеткишине ийе. Биз шайырдың шығармаларын оқып отырып келбетликтің дәреже формаларының қосық қатарларында

қолланғанының гуыасы боламыз. Оның шығармаларында төмендегі дәреже көрсеткіштері ушырасады.

Жай дәреже түбір келбеттіктер түрінде шайыр дөретпелерінде өнімді ушырасады. Мысалы;

Қашан болсаң, қаш ғыбаттан,
Ғыбат, *жаман* биледурсаң.

Салыстырыу дәреже шайыр шығармаларында рақ\рек, ырақ\ирек аффикстер арқалы жасалып, бір затты екінші затпен салыстырып қолланады. Мысалы:

Жөнсіз қырк күн уайым қайғы шеккен,
Ден саулықты бір күн шадлық *жақсырақ*.

Арттырыу дәреже интенсив формалардың келбеттік сөзлердің алдында қолланылуы арқалы жасалады. Мысалы:

Суп-сур болып қызыл жүзі,
Қап-қара болып жузери.

Сондай-ақ арттырыу дәрежесі сапалық келбеттіктердің алдында күшейтуі рәуишлерінің келуі арқалы жасалады. Мысалы:

Көзден ағып қанлы жасдар,
Жүдә қыйын болды салық.

Санлық

Шайыр шығармалары тилинде жумсалған санлық сөзлер хәзиргі қарақалпақ тили хәм диалектлеріндегі сыйақлы мәнилик жақтан санақ сан, жыйнақлау сан, топлау хәм бөлшек сан түрінде ушырасады.

Санақ санлар тилимизде өнімді қолланылатуғын санлар. Бул санлық шайыр дөретпелерінде құрлысы жағынан дара хәм қоспа сан түрінде ушырасады.

Төрт нәрсе- дүнья төркини,
Әуел, хәк, инсан бил буны.

Қатарлық санлықлар әдебиі тилдегидей – *ынышы\ инши* аффикслер арқалы жасалып, қосық қатарларында төмендеги формаларда қолланғанлығын көреміз:

Үшинши қызы Арыўхан,
Көргенлердин мийри қанған.

Жыйнақлаў санлықларының орнында тартымланған санақ санлықлар қолланылады:

Және бириси Сейилхан,
Бириниң аты Томаўыл.

Топлаў санлықлардың да қосықлардан орын алғанын ушыратамыз:

Билтирғыдан быйыл жаман,
Қалай қалай болды заман,
Ғарып қәсер қалмай аман,
Он тилләдан келди салық

Шамалық санлық еки санақ санның жупласыўынан жасалғанын көреміз:

Етти-сакиз ханни көрдим.

Сондай-ақ *-лаған\леген* аффикси арқалы жасалған шамалық санлықлар дақосықларында ушырасады:

Суў ишинде уўайымсыз жүзбеге,
Бир қайық *жүзлеген* салдан жақсырақ.

Бөлшек санлықлар шайырдың шығармаларында аз санда болсада ушрасып, бөлими шығыс, ийелик сепликлери тартым аффиксын қабыллаў арқалы билдиреди.

Төрттиң бирине дийхан турар,
Тең бөл- деди Айдос баба.

Санлық сөзлердин мәнилик түрлери бойынша үйренип қарағанымызда көркем шығармалардағы сан мәнисиндеги сөзлер хәзирги тилимиздеги санлықлар менен бирдей формада екенлигин көреміз.

Алмасық.

Алмасықлар хәр қандай тилидің сөзлик қурамында белгили орынды тутады. Олар мәнили сөзлердің орнына алмасып қолланылады, сонлықтан да мәнили сөз шақаптардың қатарына кирели. Алмасық предметти ямаса оның келбетин, сынын, санын х.т.б. белгилерин тиккелей анық атамай, оларды силтеу арқалы көрсетеди. Оның конкрет мәниси контекстте ғана анықланады. Алмасықлар гәпте көбинесе атлық, келбетлик, санлық хәм рәуишлерди алмасытырп, солардың орнында қолланылады⁹.

Бердақ шығармалары тилинде жумсалған алмасық сөзлер туркий тиллери хәм қарақалпақ жазба естеликлериндеги киби сан, сеплик катгорияларына ийе. Шайыр шығармаларында амасықтың төмендеги түрлери жумсалған: бетлеу, силтеу, сорау-қатнас, жәмлеу, белгилеу, белгисизлик, болымсызлық, өзлик алмасығы.

Бетлеу алмасығы XIX әсир қарақалпақ классик шайырларының дөретпелеринде дирикалық қахарман болып шайырдың өзи қатнасады⁴. Мысалы:

Олар хызмет етер мудар халық ушын.
Күнлердің нуры жайнаған,
Жақты дүния *маған* керек.

Бердақ шығармаларында *ол* алмасығы менен бирге *алар* алмасығы да қолланылған. Мысалы:

Аларының парқын билгейсиз.

Шайыр шығармаларында *ол* алмасығы сепленген *аны* түрлеринде қолланылған. Бул форма хәзирги тилде ушыраспайды⁷. Мысалы:

Сүттен ақ дур билсең *аны*.

Силеу алмасығы түркий тиллериндеги алмасықлардың ишинде ең ески хәм кең таралған топар болып есапланады. Көпшилик тюркалогияның пикирлери бойынша, олар ертеде дәслепп тийкарғы үш сөзден (бу, у, шу) ибарат болған ал оның басқа формаларының хәммеси де усы үш сөзден раўажланған.

Бердақ шығармаларындағы силтеу алмасықлары хәзирги әдебий тилдеги алмасықлардан айрым өзгешелиги менен көринеди. Гейпара силтеу алмасықлары хәзирги тилде қолланылады, ал базылары ушыраспайды.

*Бул заманда жәбирий-жапа шегермен,
Қара көзден қанлы жаслартөгермен,
Намақулды көрып бәрха сөгермен,
Санда мениң исим жағар, халық ушын.*

Сондай-ақ хәзирги әдебий тилде ушраспайтуғын силтеу алмасықлары қосықларында бар:

*Қуда берди буў зыбанны,
Шу гүртлықың гуман екен,*

Өзлик алмасығы хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде өз деген бир сөзден турады. Бул алмасық хәр қандай грамматикалық формаларды қабыллап қолланылады.

*Өзи ушын етеди, ақлы кемлер,
Менмен тутар, өзин билмей наданлар.*

Бердақ шығармаларында өзлик алмасығы хәр қыйлы стиллик хызметлерде, мәселен, әдебий қахраманың минезин биреўде жыйы қолланылады.

*Өзиң бултыйып болма шер,
Әлпайым болғыл, балам.*

Жәмлеу алмасығы шайырдың шығармаларында зат хәм олардын белгилерин, қубылысларды жыйнақлап көрсетиу мақсетынде жәмлеу алмасықлар жумсалған.

*Бәршени яратқан қәдир-қудайым.
Тамам бақсының султаны,
Шеберлик жағы Муўсаның.*

Сорау-қатнас алмасығы сораулық мәни аңлатып, сорау гәп дүзиўде қолланылады. Биз үйренип атырған шайыр дәрәтпелеринде сорау алмасығының грамматикалық қатнас алмасығы түринде қолланылғанын ушыратамыз:

Заман *нешик* заман болды.

Қыз аларсаң өлсем *қашан*,

Ұятан болмас бизге Қоқан.

Бердақ шығармалары тилигде сораў алмасықларының көпшилиги қатнас алмасықлары хызметин атқарады.

Белгилеў алмасығы *хәр* сөзи арқалы аңлатылады, бул сөзи этимологиялық жақтан иран тиллеринен аўысқан сөз болып табылады.

Хәр күнде бир атны сейди.

Душпанның *хәр* қашан басына жетсең,

Айанбағыл хызметинди халық ушын.

Белгисизлик алмасығы сөйлеўшы менен тыңлаўшыға еле белгисиз зат хәм қубылыслардың белгисин билдирип келеди.

Душпаннан хеш ўақыт алма аманат,

Көтерерсең ақырында жаманат,

Бул заманлар болып атыр аламат,

Кимси ғамгүн, *кимси* шад бул заманда.

Болымсызлық алмасығы зат яки қубылыстың, айтылажақ пикирге қатнасын бийкарлаў ушын хызмет атқарады. Болымсызлық мәни *хеш* сөзиниң қатнасында бериледи. Бердақ шығармалары тилинде бул сөздің жийи қолланылыўын көремиз.

Ис питпейди қыйланғаннан,

Жипсиз ғана байланғаннан,

Пайда да жоқ ойланғаннан,

Қарындасым *хеш* ойланба.

Хеш сөзи сораў алмасықлары менен дизбеклесип келеди.

Жигит олса арысландай туўылған,

Хеш қашан да жумыс етпес өзи ушын.

Солай етип, Бердақ шығармаларының тилинде қолланылған алмасықлар семантикалық хәм стилистикалық жақтан хәзирги қарақалпақ тилинде алмасықларға салыстырғанда улыўмалықларға ийе болыў менен бирге айырым өзгешеликлерге де ийе.

Рәйиш

Раүйишлер фейил сөзлер менен дизбеклесип келгенде ис-хәрекеттиң ўақтың, синин, орнин, келбетлгк пенен дизбеклесип келгенде белгиниң белгисиин раүйиш пенен дизбеклесип келгенде ис-хәрекеттиң анық, нақпа-нақ белгисин, атық пенен дизбеклесип келгенде заттың муғдарлық дарожесин билдиреди. Бердақ шығармаларында хәзирги әдебий тилдеги раүйишлер менен бир қатарда басқа тилден кирип, рәүйиш хизметин атқаратуғын сөзлер де ушрасады.

Рәүйишлер аңлатқан мәнилери бойынша жетиге бөлинеди. ә)ўақыт рәүйиши: ғ) орын рәүйиш: қ)сын рәүйиши: н) муғдар-дәреже: ө) мақсет рәүйиши: ү) себеп рәүйиши. Деген менен шайыр шығармалары тилинде рәүйиштиң усы мәнилик топарларынан тек ўақыт, орын, сын хәм муғдар-дәреже рәүйишлери ғана қолланылған.

Ўақыт рәүйиши ис-хәрекеттик ислениўине байланыслы ўақыттын билдиреди. Бул рәүйиш шайыр қосықларында өнимли қолланылған. Мысалы:

Әўел Айдос баба өлип,
Орнын туты Ерназар бий.
Қарақалпаққа аға болып,
Хүким етти Еразарбий.

Сын рәүйишлер ис-хәрекеттиң қалай иске асыў орынланыўын билдиреди. Қосық қатарларында Мысалы:

Адам уғлы белли белиң ({Хорезм} поэмасы),
Игри ердим тилим йалфақ ({Хорезм} поэмасы)
Хакға йығлаңыз зар-зар ({Хорезм} поэмасы).
Хәхи әшкар, хәхы пинхан
Йоқдын бар әйләди субхан. ({Хорезм} поэмасы)

Муғдар дәреже рәүйишлер заттың ис-хәрекеттиң белгисин артық ямаса кемлигин билдиреди. Мысалы:

Адам баласында болсын ар-намыс,
Ең кеми, жуз болсын, көз көрген таныс,
Кеттиләр шахы жәм-жәми,
Алурлар сени *кәм-кәми*, ({Хорезм} поэмасы).

Орын рәйишлер ис-хәрекеттиң әмелге асыў орнын билдиреди. Шайыр қосықларында оның берилген қатарларын ушыратамыз. Мысалы:

Тойға барсаң барғыл бурын,
Душпанлардың узип торын,
Жоқарыдан алғыл орын,
Хешўақ кийин болма, балам.

II Бап. Фейил сөзлердің қолланылыўы

Фейилдің бетлик формасы

Фейил - адам ямаса басқа предметлердің, тәбият қубылысларының ис-хәрекеті процесин хәм халатларын билдиретуғын сөз шақабы. Фейиллер ис-хәрекет протцессиниң реал ислениў я исленбеў мүмкиншилигине қарай болымлы-болымсыз формаларда келеди. Фейилдің болымлы хәм болымсыз формалары Бердақ шығармаларында шебер қолланылады.

Болымсыз фейиллер қоық қатарларында мына қатарларда ушырасады:

Исенбе аға-жеңгеге,
Қуўанба таққан теңгеге.
Ғайры биреўлерди етип қурдасың,
Жұрме ағызып дилбарыңның көз жасын.

Шайыр дәретпелеринде болымлы фейиллердің төмендеги мысалларда қолланғанын көремиз:

Маңлайыңнан ағызып тур,
Жақсы-жаманды *сынап көр*,
Жақсы адамның кийнине *ер*,
Сонда *жолың болар*, балам.

Шайыр шығармаларыеда аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллерде қолланылған.

Табыс сеплигиндеги объектти талап етип келген фейиллер аўыспалы фейил мәнисин билдиреди. Мысалы:

*Өшиңди ал душпаныңнан,
Күшиңди жыйна жасыңнан.
Белиңди буў, жеңиңди түр,
Дос-душпаныңды бақлап жүр.*

Фейиллерден аңлатылған ис-хәрекетлер туўра объектке тиккелей қатнаслы болмай, гейде тек объектке ямаса барыс, шығыс, орын сеплигиндеги сөзлерге қатнаслы болып та келеди. Бундай табыс сеплигиндеги туўра объектти талап етпейтуғын фейиллер аўыспасыз фейиллер деп аталады. Бердақ шығармаларында аўыспасыз фейиллерде ушрасады. Мысалы :

*Тойға барсаң барғыл бурын,
Душпанлардың үзип торын,
Жоқарыдан алғыл орын,
Хешўақ кейин болма, балам.*

Фейилдің дәреже категориясы субъект хәм объект арасындағы мәнилик қатнасларды билдиреди, яғный ис-хәрекеттың ислениўине, оның ислеўшиси- субъект ямаса объект қатнасады.

Бердақ шығармаларындағы фейилдің түп, өзлик, өзгелик, шериклик, белгисизлик дәрежелери субъект пенен объект арасындағы хәр қыйлы мәнилик қатнасықларды аңлатып, тийкарынан форма жасаўға қатнасады.

Бердақ тилинде дәреже категориясы хәзирги қарақалпақ тилине салыстырғанда айырым өзгешеликке ийе.

Түп дәреже өзиниң арнаўлы грамматикалық көрсеткишлерине ийе емес, хәрекеттинсубъектке қатнаслы екенин билдиреди. Фейилдің басқа дәрежедеги формалары түп дәрежеге аффикслердің жалғаныўы арқалы жасалады:

Еки уғлы жетим *қалып*.

Хәзирети Юусыптың хүсны көркин *бер*.

Өзлик дәреже субъекттиң ис-хәрекеттиң өзине бағдарланғанын билдиреди. Фейилдиң өзлик дәрежеси даўыслы сеслерден кейин ин\ын, ил\ыл аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады. Мысалы:

Ойлан, Бердимурат заман тартылды.

Юрт шул үш *бөлинди*.

Көринди өзимдей ғәрип.

Белгисиз дәреже -л\ ил, ул, үл, н\ын, ин, ун, үн аффикслериниң жәрдемінде жасалады, хәрекеттиң белгисиз субъект тәрәпинен исленгенин ямаса исленетуғын билдиреди. Белгисизлик дәрежедеги фейиллерге мысалы:

Көкмар *шабылды*, той болды.

Жайылсын абройың сениң.

Шериклик дәреже түбир хәм тийкар фейиллерге даўысды сестен кейин иш, ыш, ыс. ис, уш, үш, ус, үс аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасап, бир неше субъекттиң бирлесип ислеген ис-хәрекеттин билдиреди. Мысалы:

Екки мерген *сөзлашти*,

Мәсәхәт қилип *ойлашди*,

Шунда булар *хабарлашди*,

Аман-есенлик *сорашди*.

Өзгелик дәреже фейиллер ис-хәрекеттиң грамматикалық субъект арқалы емес, ал логикалық субектарқалы исленгенин билдиреди. Ол -дир\дыр, тир\тыр, дур\дүр, тур\түр, аффикси арқалы өнимли жумсалады. -т\ит\ыт аффикси даўыслы сеслерге хәм у,к,р,л,қ даўысыз сеслерине питкен фейиллерге жалғанып өзгелик дәреже жасайды. Мысалы:

Алтын қабақлар *арттырып*,

Барып душпанды *өлтирип*.

Жалғыз улын *көргизбеди*,

Бир қосық суў *бергизбеди*.

Фейилдин мейил категориясы ис-хәрекеттин объективлик ҳақыйқатлыққа болған мәнилик қатнасларин билдиреди. Сөйлеўшиниң ҳайқыйқатлыққа қатнасы ис хәрекет арақалы билдирип, сол ис- хәрекет буйрық, тилек, шарт хәм анық хабарлаў мәмилеринде келеди. Бердак шығармаларында фейилдин мейил категориясы төмендегише қолланылады.

Буйрық мейил. Фейилдин буйрық мейилдеги түри қандай да бир хәрекетти орынлаўды буйырып, ийтермелеп, орынлаўға шақырық мәнилерин аңлатып келеди.

Сөйлейин болажақ ислерди байқап,
Жумыс *исле* туўылғансаң ел ушын,
Сөзлерим мерўетдур *еситкил* хәр бир,
Хызмет еткил халық ушын.
Жоқарыдан *алғыл* орын,
Ҳешўақ кейин болма балам.
Исинде жигитлер *қамлық болмасын*.

Шәрт мейил. Шәрт мейил тийкарғы фейилге *-са\се, сә* аффиксиниң жалғаныўы арқалы жасалып, ис-хәрекеттин орынланыўы ушын зәрүрли болған шәртти аңлатып келеди, бирлик хәм көлик санда бетленеди. Мысады:

Елатың *силтесе*, ғайры елге кетерсең,
Душпаныңның хәр қашан басына жетерсең.
Болыс *болсаң* киши жер ең.
Едиге менен Алпамыс,
Тирилсе мен излер едим.
Дүнъяға шыққан соң бақтың *ашылса*,
Душпанларың айағыңа бас *урса*.

Тилек мейил фейиллери ис-хәрекеттин орынланыўына байланыслы тилек, нийет, өтиниў хәм әрман етиў мәнилерин аңлатып ғай\гей, қай\кей жалғаўларының жәрдемінде жасалады. Бул аффикслер үш бетте бирлику хәм көплик санда бетленеди, енди болатуғынын ис-хәрекетке тилек мәнини сәўлелендирип келеди. Мысалы:

Сапар етсең аман-есен *келегой*.
Қызарпағай биреу сениң жузинды,
Хызмет еткіл удайына халық ушын.
Жоғымнан таппдым дерек,
Сәрдаримди *излер едим*.

Анықлық мейил Бердақ шығармаларында белгилі бір ұақыт пенен байланысly анық бағдарды аңлатады, үш мәхәлде бетленеди.

Фейилдің мәхәл категориясы фейил арқалы аңлатылатуғын ис-хәрекет ямаса халат белгилі бір ұаққытта хәм белгилі бір кеңисликте иске асырылады. Ёақыт хәм кеңисликтен тыс ис-хәрекет ямаса халаттың болыуы мүмкин емес. Сонлықтан да мәхәл категориясы-улыуа фейил ушын тән категория. Ол фейилди басқа сөз шақапларынан ажыратып турыушы тийкарғы белгиниң бири болып есапланады.

Хәр бир мәхәлдің өзине тән грамматикалық формалар болып, бул формалар мәхәлге байланысly хәр қыйлы мәни рейлерин атқарып келеди. Мәселен, өткен мәхәл фейилдің ди\ды, ти\ты формасы қолланылған:

Гүл *болдым*, гүл *жайнадым*.
Қаршыға *болдым* қорықтым.
Бас жибин қоймайды күнде *үзеди*.

Келер мәхәл фейиллери төмендеги аффикслердің дәрдeminде жасалған: а, е, й формалы хал фейиллерге бетлик аффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалады:

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Мен таўсалмай *тартар едим*,
Яқшылардың аўзын бақсам,
Айтар сөзим *табар едим*.

Фейилдің бет-сан категориясы. Фейиллер бет-сан категорияларының аффикслери менен өзгерип, ис-хәрекеттиң бир бетке субъектке қатнаслы екенлигин билдиреди. Фейиллердің бет-сан аффикслери менен өзгеріу үш бетке тийисли болады. Шайыр шығармалры тилинде фейилдің бет-сан формалары пикирди тыянақлы түрде баянлауда хызмет атқарған. Фейилдің

бетлениуи биринши хәм екинши беттеги бетлик аффикслери арқалы билдирилген, түркий тиллеринде хәм хәзирги қарақалпақ тилинде үшінши беттиң арнаўлы грамматикалық көрсеткиши жоқ. Мысалы:

Кечтиләр шаҳы жәм-жәмий
Кеттиләр шаҳы жәм-жәми,
Алурлар сени кәм-кәки.

Бетлик емес фейиллер

Фейилдиң функциональ формалары хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы келбетлик фейил, ҳал фейил, атаўыш фейил түринде ушырасады.

Келбетлик фейил. Фейилдиң бул формасы шайырдың көркем шығармасында өнимли қолланылған Шығарманың тилинде келбетлик фейиллер -ған, -ген, -гән, -қан, -кен, -кән аффикслериниң жәрдемінде жийи жасалған:

Бердекең айтар *күйгеннен*,
Хаслы затынды *билгеннен* («Әдил қалмақ» 127).
Түркстаннан келип теңиз *жайлаған*,
Желли күни қорықпай қайық *айдаған* («Мүйтен еллери» 134).

Келбетлик фейиллердиң қосық қатарларында атлықласып, оның орнында қолланылып, сеплик, көплик тартым аффикслери менен түрленип қолланғанын ушыратамыз:

Үшинши қызы Арыўхан,
Көргенлердиң мийри қанған («Алты қыз» 82).

Бул форма меншикли атлықтың қурылысында да ушырасады: Жайылғанның уғлы Ноғадай («Шежире» 286).

Бул аффикстиң түркий жазба әдебий тилине характерли болған йән формасы ушырасады: Маңғыт дийән гүлли Маңғыт, Теке дийән йаўмыт.

-ар-ер, аффикси:

Ғәриплерге қол *берерге*,
Мен сорлыға дәрәмат керек («Пана бер» 132).
Шыңғыс йурттан *кетер* болды («Шежире» 280),

-мас, -мес, -мәс аффикси келбетлик фәйилдің болымсызлық формасын пайда етеди:

Хеш ким тулға *болмас* оған,

Бендеси оны билер ме? («Кеткен келер ме?» 120)

Анасы айтды: «Күлмәсман, Өли-тиріңни билмәсмән, Әжел йетмей өлмәсмән» («Шежире»289).

Хал фәйиллер. Шығармада хал фәйил төмендеги аффикслер менен жасалған:

-ып, -ип, -п аффикси арқалы жасалған фәйиллер қосықларда өнимли, ал оның болымсыз формасы болған –*май* аффикслериниң жәрдемінде жасалған хал фәйиллер қосық қатарларында өнимсиз ушырасады:

Мийнет пенен жанды қыйнап,

Көрмей бир күн қонақ *сыйлап* («Қашан рәхәтланадурсаң» 80).

Бердақтың поэмаларында хәзирги әдебий тилимизде жумсалмайтуғын – ыб, -иб, -б, -уб, -үб аффикслери қолланылған. Мәселен бул формасы шайырдың «Шежире» поэмасында ушырасады:

Айтыб баян қылған экән,

Асыраб сақлаған Ақшолпан,

Майқыдан *туғыб* айырылған,

Қойуб гәўхәри шәмчырағ,

Дейүб афған қылған екен.

-а, -е, -й аффикси жәрдемінде жасалған хал фәйиллер қосық қатарларында ушырасады:

Жылай-жылай қалған екен («Шежире»298).

-*ганиша* аффикси:

Алла атын *айтмаганиша*,

Ақшам түнеп *ятмаганиша*,

Ўәлий атын *тутмаганиша* («Шежире»295).

Атаўыш фәйил. Шығарманың тилинде атаўыш фәйил жасаўда төмендеги аффикслер қатнаскан:

-мақ///-мек, -мәк аффикси атау сеплигинде келгенде ис-хәрекеттин процессин атап көрсетеди:

Сахра халқы көшип гезмек («Шежире»274),
Сөз мәнисин билмәк дәркар («Шежире»287),
Сабыр қылмақ мәрднің иши («Шежире»282),
Мунда олтырмақ әбести («Шежире»297).

Атауыш фейиллер сепленеди:

Жийен қоймақтың мәниси («Шежире»274).

-ыў, -иў, -ў аффиксиниң ў формасы бир мысалда ушырасады:

Хәр йерга сораў салыңлар («Шежире»282).

III. Бап. Көмекши сөзлердин қолланылыуы

Бердақтың дөретпесинде жумсалған көмекши сөзлер өзине тән өзгешелик белгилерине, грамматикалық мәниси хәм атқаратуғын хызметине қарай тиркеуиш, дәнекер хәм жанапай болып үш топарға бөлинеди.

Тиркеуишлер. Шайыр шығармаларындағы тиркеуишлер түркий тиллери хәм хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы дизбеклесип келген сөзлер менен бирге ўақытлық, себеплик, салыстырыў, мақсетлик сынлық, қарсыласлық ҳ.т.б. мәнилик қатнастарды билдиреди.

1.Атау сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын тиркеуишлер:

– *киби* тиркеуиши атау сеплигинднги сөзлерди басқарып келип, көбинесе теңеў, салыстырыў мәни аңлатып келеди:

Омар *киби* әдаләтли ({Хорезм}поэмасы 19).

Искендер *киби* шәўкәтли {(Хорезм}поэмасы 18).

Қәпес емес бул жайыңыз,

Жәннет *киби* сарайыңыз («Ақмақ патша» 260)

Шеңгелге қонған бүлбилдің,

Шымшық *қурлым* сәни болмас («Бүлбил» 59).

– *ушын* тиркеуиши өзи дизбеклесип келген сөзге себеп, мақсет хәм арнағанлықты билдирип келгенин көремиз:

Жақсы ырым қылмақ *ушын*,

Хәм өтирик толғақ *ушын* («Ақмақ патша» 254).

Өзи ушын ис етер ақылға зайыл,

Болып усыныңдай заманға қайыл («Халық ушын» 33).

– *менен, пенен, бенен* тиркеуішлери атау сеплигиндегі сөзлерді басқарып келеді. Шайыр қосықтарында көрсетілген тиркеуішлердің *билән* формасының қолланғанын көреміз. Мәселен бұл тиркеуішлер төмендегі қосық қатарларында ушырасады:

Қуры тили *менен* «аға» деп келер,

Булар хызмет етпес хешуақ халық ушын («Халық ушын» 34).

Жолдас болма өзиң билмес гүрт *билән*,

Халың қыйын болар бундай заманда («Заманда» 56).

2. Шығыс сеплигиндегі сөзлерді басқарып келетуғын тиркеуішлер:

– *соң, бери* тиркеуіші шайыр қосықтарында өзі қатнасты сөзі менен бірге уақыт мәнісінде қолланғанын көреміз:

Дүньяға шыққан *соң* бахтың ашылса,

Душпанларың аяғыңа бас урса («Жақсырақ» 43).

Мұхаммәд Рәхиймдин *бери* («Хорезм» X 20).

Шайырдың «Хорезм» поэмасында булардан басқа да араб тилиндегі сөзлерде тиркеуішлер жумсалған: Әуәел ки айтсам бисмилла, 1.Мысалдағы «бисмилла» сөзі, «би»-менен «исми-аты-илла»-алла деген мәніни билдирип алланың аты менен дегенди билдиреді. Бұл «би» тиркеуіші араб тилинде «харф» деп аталады.

Дәнекерлер. Бердақ шығармалары тилинде дәнекерлер тийкарынан сөз бенен сөзді яғнай биргелкили ағзаларды байланыстырыу ушын жумсалған. Оның қосық қатарларында дәнекерлердің төмендегі түрлерін ушыратамыз:

1.Бириктириуіши дәнекерлерден *хәм, бенен, пенен* дәнекерлери биргелкили ағзаларды байланыстырыу ушын жумсалған:

Кешип теңиз *хәм* дәрьяны,

Мен жоғымды излер едим («Излер едим» 39).

Көзли *хәм* аяқлы, тилли бир шолақ,

Өнерсиз, билимсиз қолдан жақсырақ («Жақсырақ» 44).

Едиге менен Алпамыс,
Тирилсе мен излер едим («Излер едим» 40)
Ер жигитке намыс *пенен* ар керек,
Хақ кеўил, қәлем қас, сәўер яр керек («Жақсырақ» 44).

«Хорезм» поэмасының басланыў жерине тема ретинде «Бердимурат суўфының Хорезмнің абад ўә хәм хараб болғанының барабарында бир айтқан хикаяты»деп жазады. Бул жерде араб тилиндеги «ўә» дәнекери «хәм» дәнекери менен қатара қолланылып күшейтиўшилик мәни билдирип келген. Сондай-ақ шайыр шығармасында *илә* дәнекери пайдаланылған орынды ушыратамыз: Аңа берди жисм *илә* жан.

2. Гезеклес дәнекерлер биргелкили ағзалардың өз-ара қатнастарының гезеклесип келиўин билдиреди: Хәҳи әшкар, Хәҳи пинхән, Йокдын бар әйледи субхан 5.

3. Аўыспалы дәнекерлер шайыр қосықларында биргелкили ағзалардың арасында тең мәниде байланыстырыў ушын қолланғанын мына қатарлардан қорип өтиўимизге болады:

Бақ я әжел жетсе дедим,
Залым шырағы өшсе дедим («Өмирим» 70).

3. Шәрт дәнекерлери. Шайырдың шығармасында *егер*, сондай-ақ иран тиллеринен өзлестирілген *мәгәр* дәнекери жумсалған:

Егер тапсам ол шерлерди,
Өзгертер едим түрлерди («Излер едим» 38).
Бас аманлық ушын еткен тобаңыз,
Бир бас емес *мәгәр* қоңсы –қобаңыз («Заманда» 57).

Жанапайлар. Жанапайлар сөз хәм сөз дизбегине хәр түрли қосымша модальлық, эмоциональлық, абстракт грамматикалық мәнилерди билдириў ушын қолланылады.

«Хәм» сөзи дәнекерлик хызмет атқарыў менен бирге өзи дизбеклесип келген сөздің мәнисин күшейтип келгенде жанапай функциясында жумсалып да//де жанапайы менен синоним болады:

Дәўран атын сүрген адам,

Ол *хәм* тулға болған емес («Болған емес» 32).
Әрманда кетти олар *хәм*,
Кеткен қәйтип келген емес («Болған емес» 32).
Хожа деген сайыл болар,
Не берсең *де* қайыл болар («Хожам» 86).

Шайырдың дәретпелерінде сораў жанапайларының тийкарынан 81 зирги ЗараЗалпаЗ тилиндегидей тбрде өнимли қолланғанын көреміз. Себеби оның риторикалық сораў формасында берілген қосықтарында *ма, ме, ба, бе, па, пе* жанапайларын пайдаланылған. Мәселен, бул көмекши сөзлерди «Жаз келер ме?», «Кеткен келер ме?» қосықтарында ушыратамыз:

Жүре алмадық күлип-ойнап,
Қыслар кетип, жаз келер *ме?* («Жаз келер ме?» 52).
Гәўхардан шырақ жақсаң да,
Кеткениң қәйтип келер *ме?* («Кеткен келер ме?» 119).

– *мисли* салыстырыў жанапайлары модаллық мәни беріў ушын жумсалғанын көреміз:

Жүреги *мисли* жолбарыс,
Нағыз шерди излер едим («Излер едим» 38).

Шайыр шығармалары тилинде жанпайлар сөз хәм сөз дизбегине хәр түрли қосымша –мадаллық, эмоцияналық, абстракт грамматикалық мәнилерди билдириў ушын жумсалған. Мысалы

Сизникидур хәрне барым,
Та өлгенше қарыйдарым.
Қуда қосса дийдар несип,
Бай сени көрди минасип,
Байға көрип қызлар таласип,
Тийемиз деп жүр ғой.қызым.

Демек шайырдың қосықтарында жанапай сөзлердиң сораў жанапайларынан *ба\-бе\-па\- пе\-ма\-ме*, анықлаў жанапайларынан *ғой, ай* түрлери өнимли қолланылған.

Бердақтың шығармаларында буннан басқа модал, таңлақ еликлейиш сөзлердің қолланғанын көреміз. Бұған мысал сыпатында төмендегі қосық қатарларын келтіреміз:

Тамағым *жоқ* ишергше,
Көлигим *жоқ* көшерге («Жаз келер ме?» 52).
Малым *бар* деп асып-таспа,
Биреулер менен жарыспа («Балам» 72).
Өзи тиймегенге кесек атарлар,
Аман жүриу керек бундай заманда («Заманда» 55)
Дүнья деп ғам шексең оннан пайда *жоқ*,
Шадланармыз деген енди ойда *жоқ* («Заманда» 57).
Хәсиге кетпейин, тәубе етейин,
Хәй ағалар, өтирик айтып нетейин («Заманда» 58).
Әй, ағалар, ығбал болғай,
Хақ нурына мийрим қанғай («Теңиз балығын бермеди» 98).

Солай етип, шайырдың дөретпелерінің морфологиялық курамын үйренип қарағанымызда тил билминдегі сөз шақапларының (мәнили хәм көмекши сөз шақапларының) дерлик барлық түри шеберлик пенен қолланғанлығын көреміз. Оның қосықларында сөз мәнисинің аўысыу усыллары менен бирге, сөз жасау усылларының хәзирги қарақалпақ тил билиминдегі жоллар арқалы берилгенин, сөз шақапларының мәнилик хәм формалық өзгешеликлерінің көпшилиги шайырдың бизге мерас етип қалдырған шығармаларында бар екенлигинің гуўасы боламыз.

Жуўмақ

Қарақалпақ әдебий тилинің тарихын, оның пайда болуы және қалыптасуы басқынларын анықтауда дазба естеликлер менен бир қатарда классик шайыр шығармалары сонин ышында Бердақ шығармаларының тилин изертлеу әҳмийетли мәселелердин бири.

Классик шайырларымыздың шығармаларының тилин изертеу және терең үйрениу қарақалпақ әдебий тилинің қалыптасуы және рауажланыу жолларын бақтауға ҳәр қыйлы тиллик кубылыслардың нызамлылықларын билиуге мүмкиншилик береди.

Шайыр дөретпелеринин морфологиялық қурлысын үйрениу ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикалық нормаларын сол дәуирде қалыптасип басланғандин дерек береди.

Бердақ Ғарғабай улының әдебий дөретушилиги қарақалпақ жазба әдебий тилинің қалыптасуинде баслы орынлардың бирин ийелейди. Оның шығармаларының тиллик өзгешеликлерин қарақалпақ тил билиминде Х. Хамидов, Д.Сайтов, Ш.Ибдиназимов. тәрпинен бир қанша кең бағдарда изертленди.

Бизин бул курс жумысымыз қурамы кирисиу, тийкарғы бөлим қ бап және жуўмақтан ибарат. Жумыстың кирисиу бөлиминде шайыр шығармаларының тиллик өзгешелигин үйренилиуи, изертлениу мәселелери сондай-ақ жумыстың мақсети және ўазыйпалары үйрениледи.

Жумыстың тийкарғы бөлиминде I бапта шайырдың қосықларында ушырасатуғын сөзлерди мәнисин жағынан сөз шақапларына ажыратып талладық. Бул бөлимде биз атлық, келбетлик, санлық, алмасық, және рәуиш сөзлер ҳақында тоқталып, оларды белгилери бойынша мәнилик топарларға ажыраттық. Бердақтың дөретпелериндеги атлық сөзлердин тартым, сан, сеплик, бетлик категориялары китабий тилге тән болған айырым белгилерди есапқа алмағанда тийкарынан ҳазирги тилге сәйкес келеди. Орта Азиялық түркий әдебий тилге тән болған айырым сөзлерден басқа келбетлик және оның дәрежелери, санлықлар және алмасық сөз шақабы да ҳазирги тилимизге сәйкес

келеді. Рәуиш сөз шақабының мәлім түрлері хәм дәрежелерінің хәзіргі тилимизде айырмашылық жоқ.

Жумыстың екінши бабында фейилдің категорияларының қолланлыұы, оның болымлы, болымсыз, аұыспалы, аұыспасыз түрлері, фейилдің дәреже, мейил категориялпырының формаларында айырым китабий тилге тән болған белгилер ушырасқаны менен тийкарынан хәзіргі тилимизде жумсалатуғын формалары басым көпшилигин қурайтуғынлығын мысаллар тийкарында үйренип шықтық.

Жумыстың үшінши бабында шайырдың дөретпелерінде жумсалған көмекши сөзлер: тиркеұиш, дәнекер, жанапай сөз шақапларына хәм модал таңлақ хәм еликлеұиш сөз шақапларына тоқталдық.

Жуұмақласырып айтқанда Бердақ Ғарғабай улының әдебий мыйраслары тили XIX әсирдеги қарақалпақ халық тилинің раұажланыұ бағдарларын өзінде толық сәўлелендирген. Қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиұинде тийкарғы орынды ийелейди. Сонлықтан да шайыр шығармаларының тиллик өзгешеликлерин еле де тереңирек лингвистикалық бағдарда изертлеұ хәр тәреплеме әхмийетли мәселелерден болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тилинің морфемалық қурылысы. Нөкис. 2003.
2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. –Тошкент: Фан. 2006.
3. Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. –Тошкент: Мусықа. 2006.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1976.
5. Бердақ. Таңламалы шығармалары. “Қарақалпақстан” 1977.
6. Дәуенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. -Нөкис: Билим. 1994.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәуиш. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1976.
8. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. -Нөкис: Билим. 1995.
9. Қурбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1986.
10. Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманагөйлик хәм шеберлик. - Нөкис: Қарақалпақстан. 1993.
11. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде көплик категориясы. -Нөкис: ҚҚМБ. 1961.
12. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. - Нөкис: Қарақалпақстан. 1987.
13. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарыў хәм изертлеў тарийхынан. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1990.
14. Сағитов И. Бердақтың творчествосы. -Нөкис: ҚҚМБ. 1958.
15. Хамидов Х. Бердақтың қол жазбалары. Әмиўдәрья. 1972. №8. 54-68-б.
16. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1974.
17. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарийхый дерек. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1994.
18. Әлеўов Ә. Бердақтық педагогикалық көз қараслары. Педагогика илим. канд. дис - Ташкент.1977.

19. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Москва. 1952.
20. Худайбергенов К. Миробозрение Бердаха. Нукус. Каракалпакстан.1987.
21. Насыров Д.С. Айымбетов М. Бердақ таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги. Нөкис. 1993 .
22. Нурмухаммедов М. Бердақ - қарақалпақ халқының уллы шайыры. Нөкис. Қарақалпақстан.1979
23. Пахратдинов А. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис. Қарақалпақстан.1987.
24. Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги.- Нөкис. Қарақалпақстан. 1970.
25. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили.-Нөкис. Қарақалпақстан. 1989.
26. Хамидов Х. Бердақтың “Шежире” поэмасының қол жазбасы. - Әмиўдәрья.1977.-№5
27. Хамидов Х. Бердақ дөретпелериниң қол жазбалары.-Әмиўдәрья. 1972.№8
28. Хамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. - Нукус. 1995.
29. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилини.Морфология. Нөкис Билим. 2010.
30. Тилеўмуратов М. Бердах шығармаларындағы тарийхый дереклер.Тарийх илим. канд. дис. -т 1967.